

M. Huk, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

WOMEN EVERYDAY LIFE IN UKRAINIAN CITIES DURING THE FIRST WORLD WAR: MODERN HISTORIOGRAPHY

The article is dedicated to the modern historical researches, that were developing some issues of women everyday life of 1914–1917 in Ukrainian cities. It is defined that the most of scholars pay their attention in gender and everyday life studies to the issues of employment, fashion and deviant behavior in cities during the First World War. In this period traditional living habits of women in urban areas had been radically changed. Many of women, who had lost their husbands, had to seek employment to feed their families. They hadn't given up hard work and mastered traditional 'man' professions, such as trainman, driver, merchants etc. Some women and refugees who hadn't been able to adjust to new realities, became a victim of rogues; the number of crimes, frauds and deviance behavior in cities had increased. Nonetheless, during the war women became more confident to maintain their rights and liberties.

Keywords: everyday life, refugees, women, First World War, historiography, urban studies.

УДК 94(477+438) "1932/1933"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2019.140.4>

С. Гуменний, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАЦІЇ НА КОРДОНІ МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА ТА УСРР НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

На основі аналізу наявної історіографії, документів і матеріалів, які зберігаються в архівах України та за кордоном, відслідковуються випадки нелегальних міграцій селянства, духовенства та робітників з території УСРР до Республіки Польща на початку 30-х рр. XX ст., зокрема під час Голодомору 1932–1933 рр. Для розуміння причин різкого зростання кількості спроб незаконних втеч з УСРР через західний кордон, проаналізовано випадки нелегальної міграції та опору селянства Шепетівської округи (Антонінський, Теофіпольський, Плужнянський та Ізяславський райони) колективізаційній та репресивній діяльності радянської влади в умовах безпосередньої близькості сусідньої держави і посилення режиму охорони державного кордону. Акцентовано увагу на утворенні громадських комітетів, які об'єднували політично активний елемент українського соціуму Тарнопольського (зокрема Борщівського, Чортківського та Скалатського повітів) і Волинського воєводства Другої Речі Посполитої для допомоги голодуючим та втікачам з території СРСР. Висвітлено протидію державних структур Республіки Польща та УСРР нелегальним міграційним процесам через кордон на річці Збруч. Проаналізовано заходи, вжиті повітовими відділеннями Українського громадського комітету рятунку України для збору інформації про економічне, політичне та продовольче становище населення УСРР. Також введено в науковий обіг зразки документації громадських комітетів, які використовувалися для отримання інформації від нелегальних мігрантів та з метою формування доказової бази стосовно штучного характеру голоду в УСРР. Особливо розглядається питання можливості внесення коштів для дозволу на виїзд радянських громадян, які перебували у родинних зв'язках із жителями Республіки Польща, або з метою недопущення депортації нелегального мігранта з СРСР прикордонними та силовими структурами Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: українське селянство, колективізація, нелегальна міграція, опір, Голодомор 1932–1933 рр., Український громадський комітет рятунку.

Метою наукової розвідки є комплексне дослідження нелегальних міграцій та порушення режиму радянсько-польського кордону і його вплив на посилення політичної напруги між Республікою Польща, західноукраїнською громадськістю та СРСР у період, що передував Голодомору 1932–1933 рр. і під час організованого радянською владою геноциду українців. Для того, щоб досягти поставленої мети, ставимо перед собою наступні завдання: дослідити наявну джерельну базу та виокремити характерні особливості ставлення державних структур Другої Речі Посполитої до нелегальних мігрантів з-за Збруча в період Голодомору 1932–1933 рр.; окреслити взаємодії між фактором кордону, його нелегальними порушеннями та політичною ситуацією в країні й українському суспільстві зокрема; проаналізувати явище нелегальної міграції на радянсько-польському кордоні в означений хронологічний період.

Відповідно, об'єктом дослідження є радянсько-польський кордон як чинник ескалації конфлікту та політичної напруги між "санаційною" Другою Річчю Посполитою, активною частиною західноукраїнського соціуму з однієї сторони та СРСР – з іншої. Предметом дослідження, у свою чергу, виступають нелегальні переходи радянсько-польського кордону протягом 1930–1933 рр.

Однією із причин Голодомору 1932–1933 рр. сучасна історіографія схильна вважати опір українського селянства суцільній колективізації, розгорнутій радянським режимом. Кількість колективізованих господарств зростала у геометричній прогресії (якщо на 1 жовтня 1929 р. в колгоспи та СОЗи включено близько 8,6% селянських

господарств, то станом на 1 березня 1930 р. було колективізовано вже 62,8% [32, с. 7]), так само як пропорційно ширився розмах селянського незадоволення, набуваючи загрозливих для більшовицької державності в Україні розмірів [1, с. 437–472].

Значного масштабу селянські виступи досягли у прикордонній Шепетівській округі, яка характеризувалася в донесенні ЦК КП(б)У від 7 березня 1930 р., як "округ [який] межує з Польщею, в минулому був ареною боротьби [...] з петлюрівцями / насичений у великій кількості учасниками петлюрівського руху, учасниками банд різного штибу, [колишніми] жандармами, поліцейськими, особливо в достатку контрабандистами, які в наших прикордонних умовах неминуче, в абсолютній більшості випадків, поступово стають чи вже стали шпигунами польської дефинзиви [розвідки]" [15, арк. 68–99]. Радянська колективізаційна політика на прикордонні не знаходила підґрунтя також з тієї причини, що проводилася лише насильницькими методами, а "рівень праці партійних організацій, радянської праці нижчий ніж в інших округах України, робітничі кадри невеликі, біднота слабо зорганізована" [37, арк. 1–3]. Аналогічною ситуація для радянських державних службовців та партфункціонерів залишалася на усій протяжності кордону з Республікою Польща. "Саме прикордонне розташування одночасно погіршувало і погіршувало ситуацію на селі. З одного боку існування розгалуженої контрабандної мережі в районі рятувало його мешканців від голоду, а з іншого – участь прикордонних загонів ДПУ у контролі за соціально-політичною ситуацією на цих теренах лише посилював

компартиїно-радянський тиск на селянина", – підсумовує дослідник В. Берковський [20, с. 13].

У Теофіпольському районі Шепетівської округи перманентні селянські заворушення переросли у повноцінне повстання (документи ДПУ повідомляють про зростання повстанських загонів і досягнення ними чисельності 200–300 осіб) [12, арк. 8]. 24 лютого 1930 р. у селі Великі Радогощі (тепер Ізяславського району Хмельницької області) зі змішаним українсько-польським населенням натовп жінок розігнав сільраду, у селянській масі лунали заклики: "Геть радвладу, бий комуністів, забираймо дітей і йдемо до Польщі" [13, арк. 8]. У селах Залужна, Добринь та М'якоти Антонінського району тієї ж таки Шепетівської округи зустрічаємо факти вчинення насильства у відповідь щодо дій представників радянської влади, частішають переходи за кордон [14, арк. 4–8, 18]. Ситуація, що склалася у прикордонному Шепетівському окрузі наприкінці лютого-початку березня 1930 р., викликала безпрецедентне посилення контингенту сил прикордонників УСРР, напередодні прибуття в Шепетівку керівника ДПУ В. Балицького, який очолив збройну боротьбу проти повсталого селянства із застосуванням кулеметів та гармат [4, с. 233]. Загалом протягом лютого-березня 1930 р. антирадянськими виступами було охоплено 63% населених пунктів Шепетівської округи [28, арк. 50–51].

Подальший алгоритм наростання більшовицької реакції, що вилілася у цілковите вилучення продовольчих запасів, посівних фондів у сільського населення, обмеження свободи пересування та сполучення між містом і селом УСРР, репресивні заходи радянської влади, сучасна українська та закордонна історична наука вивчили досить детально. Говорячи про дослідження геноциду українського народу 1932–1933 рр., ми не можемо не згадати праці Р. Конквеста, Дж. Мейса, Т. Снайдера, С. Кульчицького, В. Марочка, В. Сергійчука, М. Лазаровича, Я. Папуги, М. Кугутяка, які розглядали явище Голодомору 1932–1933 рр., його причини та наслідки, значення для подальшого історичного розвитку українських земель [21, 25, 30]. Проте наявна сьогодні історіографія переважно випускає із поля зору той факт, що українське населення використовувало різноманітні форми пасивного та активного опору політиці фізичного знищення. Мешканці прикордонних територій часто вбачали порятунком від голодної смерті у втечі до сусідньої країни – Республіки Польща, адже "скаржитись не можна – терор невиносимий [...] кожний боїться власної тіні. Одинокий рятунок – втеча за кордон...", – читаємо спогади нелегального мігранта з УСРР у газеті "Свобода" від 11 червня 1933 р. [29, с. 102–103]. Ярослав Папуга у праці "Голодомор 1932–1933 рр. і Західна Україна" простежує становлення громадських комітетів у містах та містечках Галичини, які мали на меті надання продовольчої допомоги Наддніпрянщині. Подібно у монографії ґрунтовно звертається увага на міжнародну компанію українських політиків, громадських та релігійних діячів проти замовчування трагедії Голодомору 1932–1933 рр. Проте науковець лише побіжно згадує про випадки безпосереднього контакту західноукраїнських громадських активістів та радянських громадян, які нелегально перетнули кордон і були чи не єдиним джерелом інформації про дійсність по той бік Збруча.

Поява нелегальних мігрантів з УСРР на території східних воеводств Другої Речі Посполитої створила ефект інформаційної бомби. Відомості про голод в Україні зайняли перші шпальти українських газет і не сходили з них аж до 1934 р. Український науковець

Н. Прокіп, підрахувавши кількість публікацій західноукраїнської преси 1932–1933 рр. про Голодомор, зазначає, що часопис "Діло" надрукував 83 публікації про голод в УСРР, "Нова зоря" – 41, а "Нове село" – 6 статей [27, с. 181–187].

Характеристику ситуації цього періоду на радянсько-польському кордоні надає тернопільський адвокат, по-сол сейму Республіки Польща, журналіст і громадський діяч Степан Баран (1879–1953) у статті "З нашої трагедії за Збручем", надрукованій газетою "Діло" 21 травня 1933 р., яку наводимо із незначними скороченнями. Автор повідомляв, покликаючись на розповіді біженців з УСРР, що "особистих взаємин між нашим громадянством у Галичині чи на Волині і нашими коннаціоналами* над Дніпром нема сьогодні зовсім [...] Від часу передеруються до нас селяни понад густий більшовицький кордон. Не одну жертву, що старалася вирватися із більшовицького пекла покрили навіки хвилі [...] Кордон обсаджено густо військом московського походження. Східна сторона Збруча виглядає на воєнну лінію, через котру тяжко прорватися. Про це розказують утікачі, що їм вдалося перейти Збруч, бо більшість з них вигибла від куль, або попала в руки сторожі. Прийшли тут живі кістки, бо голод там страшний. Коло трьох тижнів тому втекли до Окопів [в оригіналі назва населеного пункту з малої букви – С. Г.] у Борщівщині до свого рідного брата чоловік з жінкою і двома малими дітьми. Їх доставили до староства в Борщеві, котре наказало їх виселити за Збруч, але на інтервенцію наших місцевих діячів згодилося оставити у краю. Такі випадки, як у Борщівщині, де в останні дні перейшло Збруч 27 нових утікачів, є у всіх надзбручанських повітах – копичинецькому, скалатському збаразькому. Коли би не надзвичайно сильна більшовицька гранична охорона, узброєна в машині кріси і польові гармати, то Галичину і Волинь залляли би десятки тисяч наших селян [...] Серед нашого селянства за Збручем настав прямо стихійний рух утеч перед голодом і каторгою на захід, – продовжує С. Баран, – [...] бо на родючій Україні хліба, ні картоплі нема. Комуна забрала зі села все, і українське село безпомічно загибає. Рятунок бачить в утечі за Збруч" [3, с. 1]. Такий крок був украй ризикованим, оскільки радянське законодавство розглядало втечу свого громадянина з території країни виключно як державну зраду і передбачало відповідну кару. Закон "Про доповнення положення про злочини державних (контрреволюційних і особливо небезпечних для Союзу РСР злочинів проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщині" від 8 червня 1934 р. постановляє, що: "зрада Батьківщині, тобто дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній могутності Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканності його території, як-от: шпигунство [...] втеча або переліт за кордон, караються вищою мірою кримінального покарання – розстрілом з конфіскацією усього майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавленням волі на строк 10 років з конфіскацією всього майна" [31, с. 255].

Виходячи з цього, Українська парламентська репрезентація (представники УНДО в сеймі Республіки Польща) 16 липня 1933 р. у Львові скликала Раду діячів місцевих установ для розгляду ситуації у Радянській Україні. На зборах вдалося прийняти рішення про створення комісії, яка мала утворити комітет для допомоги голодуючому населенню УСРР. 25 липня 1933 р. під час наступної наради проголошено утворення "Громадського комітету допомоги страждальній Україні", який згодом змінив назву на Український громадський

* З чеської "konnacionál" – "особа тієї самої національності".

комітет рятунку України (далі – УГКРУ). Головою Громадського Комітету було обрано лідера західноукраїнської партії УНДО Дмитра Левицького (1877–1942). Власне керівництво УГКРУ здійснював Діловий Комітет у складі Василя Мудрого (голова), Зенона Пеленського (секретар), Мілени Рудницької (заступник голови), Володимира Кузьмовича, о. Михайла Блзовського та Володимира Целевича [34, с. 1].

На з'їзді 25 липня 1933 р. було прийнято відозву "Український народ!": "Де б ти не жив поза межами Великої України, – проголошувалось в ній, – ти не можеш спокійно приглядатися на горе та муки твоїх невольних і голодних братів. Ти мусиш сказати своє тверде слово гнобителям, світові цілому про їхню недолю. Бо ж комуністичні московські диктатори завзялися вже на саме життя українського народу. На його землі запанувало наслідком комуністичної господарки людоїдство. Це ж найстрашніше явище під сонцем. Щоби в хліборобській країні брат поїдав з голоду брата – цього світ не чував і земля наша досі не знала. Треба поставити на ноги весь світ, щоби він звернув увагу на твоє положення й прийшов з допомогою. Допомагай своїм братам на Великій Україні, чим можеш і як можеш. Громадський Комітет поведе масову рятункову акцію в краю та за кордоном" [35, с. 1]. Особливо цікавим для нас є частина тексту відозви, яка була на чернетці (зберігається у фондах Українського дослідницького інституту в Торонто, Канада), проте до друкованого варіанту не потрапила: "Це не поголоски й сплетні [закреслено], це найчистіша правда! Про цю страшну правду говорять нині голосно світ, про цю болісну правду кажуть наші тамошні брати у численних листах до свояків і знайомих, про цю жахливу правду оповідають і численні втікачі з більшовицької неволі". Сьогодні достеменно не відомо, чому згадку про нелегальних мігрантів було вилучено з остаточної публікації в газеті "Діло". Чи було таке рішення викликане суто друкарською необхідністю наблизити текст до певного обсягу, а чи мало на меті не акцентувати увагу на факторі кордону і фактичного протиборства "збігців з СРСР" та державних структур Республіки Польща – Корпусу охорони прикордоння (КОП) [5].

Польська сторона, подібно до радянської, була не зацікавлена у прибутті та легалізації на своїй території українців з УСРР: "влада стареється не допустити тут згаданих утікачів, – вважає адвокат Степан Баран, – боячися з огляду на загрозу масовості руху ріжних комплікацій під оглядом санітарним і виживлення..." [3, с. 1]. Така реакція була цілком зрозуміла, оскільки Республіка Польща не поспішала виконувати взяті на себе перед міжнародною спільнотою зобов'язання забезпечувати вільний культурний та політичний розвиток на підвладних їй українських землях. Намагаючись протидіяти процесам внутрішньонаціональної комунікації українців, яка у 20–30-х рр. ХХ ст. відбувалася переважно нелегальними методами (з огляду на радянсько-польський кордон та відсутність власного національного державного утворення), польська сторона своїми діями неухильно сприяла її ототожненню з окупаційною владою. Практикуючи депортацію нелегальних мігрантів до СРСР, офіційні структури Республіки Польща, з одного боку, виконували національне законодавство, а з іншого – часто не брали до уваги права біженців, опозиційно налаштовуючи до себе громадську думку українського населення. "Так посліdnими часами перейшло через Борщів з виш 250 родин. Де поділися і кілька їх було обіцяв мені вивідатися др. Чировський [місцевий адвокат – С. Г.] мотивуючи це перед старостом тим до українці хотіли би дати тим збігцям якусь допомогу зважаючи на все бувають случаї де збігців кують, збирають на фіру і відвозять

назад до Скали й передають на другий бік. Довозять до середини Збруча а там відбирає їх більшовицька сторожа і патрулі. Діються при тім грозою проймаючі сцени й недавно крик, плач дітей, таки урятував людей від повороту на другий бік а українці борщівчани мусіли взяти на себе доволі великі кошти получені з [...] фондів що збираються на жертви Голодууючій Україні щоб давати поміч у таких випадках", – читаємо у "Документі з інформацією про життя в селі Скала" із фондів Електронного архіву визвольного руху [17]. Здійснимо розбір інформації поданої в документі: анонімний автор стверджує небажання польської влади приймати біженців з УСРР (їх примусово видавали радянським прикордонникам). Поряд із цим з уривку зрозуміло, що польські прикордонники використовували біженців з УСРР, як засіб отримання неправомірної вигоди від українського населення Республіки Польща.

У свою чергу, радянська сторона також практикувала вилучення коштів в українців Польщі, адже наприкінці 1932 р. газета "Діло" публікує відомість про те, що "Інтурист" оголосив можливість виїзду з країни, якщо закордонні родичі громадян СРСР погодяться заплатити за їхній переїзд [38, с. 3]. Дозвіл на переселення робітника вартував 250 доларів, а для представника інтелігенції – удвічі більше. На зайвим буде тут вказати, що тоді робітник у східних воєводствах Республіки Польща заробляв близько одного золотого на день, а долар коштував 5 злотих, тому для переважно сільського населення Галичини та Волині такі грошові суми були достатньо великими [36, с. 28]. Про "викуп" громадян УСРР українцями Другої Речі Посполитої згадувала громадська активістка Ірина Левчанівська (донька відомої сенаторки сейму Республіки Польща – Олени Левчанівської (Гродзінської)), яка залишила свідчення про випадок виїзду з Радянського Союзу сім'ї до родичів у Волинське воєводство. Жінка повідомляє про жахливий стан, у якому перебували майбутні емігранти – фактично виснажений голодом чоловік невдовзі помер, залишивши вдову та дві доньки [7, арк. 3].

Чимало біженців, потрапивши до рук польських прикордонників, давали свідчення, протоколи яких дозволяють нам сформувати картину масових втеч перед страхом голоду та репресій. Наприклад, 3 серпня 1933 р. у повітовому старостві міста Борщів Тернопольського воєводства складено протокол у справі нелегальної втечі з УСРР до Польщі розкуркулених родин Бодяків та Гаврилюків, які 25 липня 1933 р. перейшли кордон у районі с. Підпилип'я Орининського району (сучасний Кам'янець-Подільський район Хмельницької області) "з приводу пануючого [в СРСР] голоду і політичного переслідування" та під грозою виселення у східні райони РСФРР [11, арк. 9]. Те саме формулювання зустрічаємо в документах польської сторони на території Тернопольського воєводства аж до лютого 1934 р., коли голодом та політичними переслідуваннями пояснює свою втечу з СРСР Станіслав Оленін [8, арк. 15]. Подібні випадки і їх частота не могли не викликати занепокоєння радянської сторони. Зокрема, секретар Славутського району КП(б)У (сучасна Хмельницька область) товариш Мотенко 2 червня 1933 р. вважав за потрібне повідомити, що інспірований владою голод спричинився до зростання кількості спроб прориву кордону та втечі до Польщі. Статистика нелегальних міграцій справді була разючою, наприклад, протягом квітня-травня 1933 р. до Польщі, лише в межах Славутського району Шепетівської округи, вдалося перейти 45 селянським родинам [12, арк. 6–8]. Доповнити статистику можна офіційними даними, які надає староста села, розташованого по інший бік Збруча,

Скалатського повіту Станіслав Сухорський, який підрачував, що за період від 1 січня до 1 грудня 1933 р. кордон перейшло 18 біженців лише польської національності [9, арк. 21], а 18 січня 1934 р. у Борщівському повіті протягом одного дня офіційно зафіксовано групу нелегальних мігрантів чисельністю 7 осіб [10, арк. 24].

Слід відзначити, що інформацію про становище українського населення в СРСР збирали не лише державні структури Республіки Польща та УСРР. Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ) також розробив кілька зразків анкет, які пропонували заповнити втікачам з "комуністичного раю" для з'ясування особистих даних біженця від голоду, місцевості походження, тривалості періоду голодування, його характеристики – тобто інформації, необхідної для визначення програми поступової адаптації голодуючого до повноцінного харчування, відновлення нормального функціонування організму. Одна із таких анкет надрукована машинописом на бланку, що містить друкарські написи найменування "Український громадський комітет рятунку України" та адресу організації "Львів, ул. Підвалля Ч. 7. III поверх. Тел. 39-48". "Анкета для складання протоколів із біженцями з Радянської України" містить 31 запитання, починаючи зі з'ясування "імені та назвиська", "коли передістався за кордон?" та "де перебував в останніх трьох роках перед втечею за кордон?". Наступний блок питань стосувався участі "збігця" та мешканців його населеного пункту в процесах опору колективізації, розміру та можливості існування індивідуального господарства, наявності продовольчих карток, трудовнів, розміру зібраного врожаю, посівного фонду та вилучення продовольчих ресурсів державою (питання 10–20). Укладачі анкети вважали за потрібне отримати відомості про обмеження у політичних правах біженця (питання 8), чим харчувалися голодуючі люди (питання 23), які пошесті викликані голодом спричиняли смерть населення (питання 24), яку частину від населення села становлять загиблі від голоду (питання 26). Під номером 28 анкета містить питання: "Чи були випадки людоїдства? (назвиска людей подати)". Наступні пункти стосувалися явища втеч населення з населеного пункту біженця та обізнаності його з фактами голоду в інших місцевостях [2]. Варто зазначити, що допомога спеціально створених комітетів відбувалася на межі 1933–1934 рр., коли Голодомор уже завершився. Підтримка ж із боку окремих галичан і волинян надходила до постраждалих постійно від часу виникнення продовольчих проблем в УСРР.

До Республіки Польща втікали переважно або жителі прикордонних територій, або ж ті українці, що проживали на території Галичини і Волині до усталення кордону у 1921 р. Перейти радянсько-польський кордон вдалося небагатьом, адже більшість під час нелегальної міграції гинула від куль. Так, із 18 галичан, які поверталися з Бердичева додому взимку 1933 р., на території Другої Речі Посполитої опинилися лише четверо [6, с. 7; 33, с. 2]. "У березні 1933 р. з 60 втікачів радянсько-польський кордон перейшло 14 осіб", – повідомляє Ярослав Папуга [25, с. 113].

Правничо-політичний захист втікачів від Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій до Польщі взяло на себе українське населення Другої Речі Посполитої, передусім мешканці прикордонних територій. Вони зустрічалися з представниками влади і домагалися, щоби біженцям надали статус політичних емігрантів (це гарантувало можливість залишитися в Польщі) [25, с. 107–115]. Наприклад, у червні 1933 р. газети повідомили про переїзд двох сімей (11 осіб) до Бучацького повіту Тарнопольського воеводства, мешканці якого допомагали бі-

женцям з УСРР [26, с. 2]. Один із місцевих учасників осередку руху громадського порятунку Теодор Данилів згадував про масову появу втікачів, потік яких перевищував фінансові можливості місцевих українських громад: "Навесну 1933 р. майже ціле надзбручанське село перейшло річку Збруч на територію Західної України, втікаючи перед голодовою смертю. Мужчини, жінки, діти – голі, босі... Частину їх залишено в Чортківському повіті, а решту, душ так з 70, які перейшли до Бучацького повіту, розміщено по селах повіту, і з поміччю місцевого населення вони поволі загосподарювали". Інколи потреба знайти фінансове підґрунтя для можливості залишитися у Другій Речі Посполитій змушувала біженців нелегально добиратися аж до Львова щоб там отримати допомогу від місцевих українців [16, с. 3]. Відчуття, які переживали українці, і ті, що втікали від радянської влади, і ті, які переховували "іноземців" від польської адміністрації, спричинилися до виникнення глибоких психолого-світоглядних зв'язків у середовищі розділеного кордоном українства і можуть бути ілюстрацією утвердження консолідуючих національних тенденцій у українському соціумі.

Кордон вносив свої неоднозначні корективи в реалії голодуючого українського селянства, з одного боку, даючи примарну надію на порятунок, спроби втілити яку принесли велику кількість смертей для і без того знекровленої нації, а з іншого – виливаючись у безпрецедентне посилення колективізації, репресивної, антирелігійної політики та військового контингенту у прикордонні. Польсько-радянський кордон був чи не найбільш закритою міждержавною межею того періоду. З польської сторони для контролю над кордоном ще у 1924 р. було створено окрему мілітарну одиницю – Корпус охорони прикордоння (КОП), який під виглядом дотримання прикордонного режиму часто здійснював заходи репресивного характеру стосовно української сторони. Наприклад, читальні "Просвіти", що розташовувалися на безпосередній близькості до лінії радянсько-польського кордону (села Турильче та Залуччя, Вербівка Борщівського повіту), не могли здійснити постановку вистави, оскільки поліція здійснила затримання глядачів, які прямували на неї. У іншому ж випадку, який мав місце 25 вересня 1929 р., правоохоронці "захищали" не лише кордон, а й оточили кільцем читальню "Просвіти", не допускаючи до неї нікого [18, с. 154–155].

Радянська сторона розглядала кордон як перший рубіж боротьби з капіталістичними країнами і не гребувала ніякими методами, аби зробити його непроникним. Офіційна преса СРСР рясніла ледь чи не військовими закликами, що яскраво ілюстрували крутий поворот державної політики: "Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм! Міцніше вдар по куркулю, по рвачах, по дезорганізаторах хлібозаготівлі! Ні одного центнера приватнику! За виконання плану хлібозаготівлі!" [19, с. 156]. "Заспокоєння" бунтівного селянства радянською владою здійснювалось широким спектром методів і тому західний кордон мав бути абсолютно непроникним, щоб світова громадськість бачила лише усміхнені обличчя населення на пропагандистських плакатах країни, що здійснила карколомний господарський підйом на фоні світової економічної кризи 1929–1932 рр. Така політика знаходила втілення як у фактичному посиленні військового контингенту на кордоні, так і у перманентній агітації, яка здійснювалася засобами масової інформації. "Ех, люде, люде! – розпочинав свою емоційну настанову автор газети "Червоний кордон", – Зрозумійте ж ви нарешті, що йти за кордон – злочинство перед робітничо-селянською державою, що йти за кордон не слід та й небезпечно. Жили в злиднях декілька років, поживемо ще трохи" [22, с. 2].

Для максимальної протидії нелегальним міграціям було прийнято рішення про перетворення прикордонних сіл, зокрема у Південному Надзбруччі, на режимні об'єкти. Для цього навколо населених пунктів зводилися стіни. Про їх зведення у 1934–1935 рр. згадує родич голови кооперативу "Центросоюз" Івана Мартюка Степан, порівнюючи ці споруди із "китайським муром" та "лінією Мажино" [23, с. 6]. До сьогодні залишки подібних укріплень можна побачити у с. Чорнокизинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [24, с. 95].

Отже, початок 1930-х рр. стає часом одного з найбільших сплесків активності нелегальних міграцій на польсько-радянському кордоні. Активна боротьба селянства проти політики колективізації вилилася у масові бунти, "волинки" та повстання спалах яких припадає на 1930 р. Зазнавши поразки, повстанські загони часто знаходили вихід у розпорощенні та втечі через кордон до Республіки Польща, тобто фактично повторили шлях останніх військових угруповань вірних УНР (загони Я. Гальчевського) десятиліття перед цим. Подальше загострення продовольчого питання, посилення репресивної політики та, врешті, штучний геноцид українського народу – Голодомор 1932–1933 рр., спричинили масові втечі до сусідньої країни. Нелегальні міграції цього періоду охоплювали не лише політично активний і національно свідомий елемент прикордонного українського соціуму, вони стали явищем всезагальним. Переважно інертне до політичних питань українське селянство поставлене в умови неможливості забезпечення власного фізичного існування, керуючись переважно інстинктом до виживання здійснювало все нові спроби перетину кордону. У свою чергу, під впливом постійної прикордонної напруги, гальмування національного та економічного життя, спираючись на аналіз свідчень втікачів з УСРР прикордонне галицьке та волинське українство стало придатним ґрунтом для радикалізації суспільної свідомості. У цих місцевостях максимальної сили набувають антирадянські настрої та формуються зародки українського національного суспільства, що виявляється в утворенні громадських організацій (допомогових комітетів), які були покликані сприяти втікачам з-за кордону, надавати посильну допомогу радянському українству. Подальші скрупульозні дослідження такого трагічного явища, як Голодомор 1932–1933 рр., можемо з певністю сказати, неможливі без врахування фактору нелегальних міграцій у прикордонних територіях УСРР.

Список використаних джерел:

- Graziosi, A.; Négrel, D. Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales [à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930] // *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. – 1994. – Vol. 35, N°3. – Pp. 437–472.
- Анкета складання протоколів біженців із УСРР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/> (дата звернення 11.11. 2017). – Назва з екрана.
- Баран С. З нашої трагедії за Збручем / С. Баран // *Діло*. – 1933. – 21 травня. – Ч. 128. – С. 1.
- Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919–березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця, 1997. – 536 с.
- Відозва Українського Громадянського комітету рятунку до українського народу від 25.07.1933 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12285/> (дата звернення 11.11. 2017). – Назва з екрана.
- Втеча з совітського пекла // *Новий час*. – 1933. – 2 жовтня. – Ч. 218. – С. 7.
- Державний архів Волинської області, ф. 1261, оп. 6, спр. 4, арк. 3.
- Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 15.
- Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 21.
- Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 24.
- Там само, ф. 231, оп.1, спр. 2113, арк. 9.
- Державний архів Хмельницької області, ф. П-364, оп.1, спр.363, арк. 6–8.
- Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 324, арк. 8.
- Там само, ф. П-458, оп. 1, спр. 326, арк. 4–8, 18.

- Там само, ф. П-459, оп. 1, спр. 47, арк. 68–99.
- Добрянський А. Що день несе: Під вражінням оповідань одного з тих, що вирвалися від більшовиків / А. Добрянський // *Діло*. – 1933. – 18 червня. – Ч. 155. – С. 3.
- Документ із інформацією про життя в селі Скала [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12411/> (дата звернення 11.11. 2017). – Назва з екрана.
- Зуляк І. Тернопільщина: історія міст і сіл у 3-х томах. Т. 1: Тернопільщина у міжвоєнний період / І. Зуляк. – Тернопіль : ТЗОВ "Тернограф", 2014. – 668 с.
- Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.
- Колективізація та голодомор на Славутчині. Збірник документів / Упор. В. Г. Берковський. – К. ; Хмельницький : ПП Цюпак А.А., 2013. – 416 с.
- Конквест Р. Жива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
- Куток пограничника // *Червоний кордон*. – 1924. – 14 вересня. – Ч. 40. – С. 2.
- Мартюк С. Спогади. – Торонто, 1997. – 6 с.
- Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА: Книга п'ята / Н. Мизак, В. Горбатюк. – Чернівці: "Букрек", 2006. – 356 с.
- Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Л., 2008. – 248 с.
- По тім боці // *Народна справа*. – 1933. – 25 червня. – Ч. 25. – С. 2.
- Прокіп Н. З. Реакція Західної України та міжнародної спільноти на голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Н. Прокіп // *Вісн. Нац. ун-ту "Львівська політехніка"*. – 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 181–187.
- Російський державний архів економіки (РГAE), Москва, ф. 7486, оп. 37, д. 132, арк. 50–51.
- Скочилися І. Свідчення жителів Борщівщини про голодомор і репресії на Радянській Україні / І. Скочилися // *Літопис Борщівщини*. – 1994. – Вип. 5. – С. 96–103.
- Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / Т. Снайдер. – К. : Грані-Т, 2011. – 448 с.
- Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик за 1934 г. – М. : Управление делами Совета министров СССР, 1948. – 983 с.
- Тилишак В. 1930. У.С.Р.П. ПОВСТАННЯ: Науково-популярні нариси / В. Тилишак. – К. : Смолоскип, 2016. – 208 с.
- Тікають з Радянщини // *Діло*. – 1933. – 28 березня. – Ч. 77. – С. 2.
- Український Громадський Комітет Допомоги Страждальній Україні // *Діло*. – 1933. – 28 липня. – Ч. 195. – С. 1.
- Український Народ // *Діло*. – 1933. – 14 серпня. – Ч. 212. – С. 1.
- Фортуна В. З минулих літ: спомини / В. Фортуна. – Л. : Смолоскип, 2005. – 270 с.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), м. Київ, ф. 1, оп. 20, спр. 2532, арк. 1–3.
- Як виїхати з СРСР // *Діло*. – 1932. – 29 грудня. – Ч. 289. – С. 3.

References:

- Graziosi, A. & Négrel, D. (1994). Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales [à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930]. In: *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. Vol. 35, n°3. Pp. 437–472.
- Анкета складання протоколів біженців із УСРР [In Ukrainian]. [Survey Questionnaire of the Refugees from USSR]. Retrieved from <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12409/> [In Ukrainian]
- BARAN, S. (1933, May 21). Z nashoi trahedii za Zbruchem. [Our Tragedy behind the Zbruch River]. *Dilo*, 128, 1. [In Ukrainian]
- VASILIEV, V. & VIOLA, L. (1997). *Kolectyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1919 – berezen 1930 rr.)*. [Collectivization and Peasants' Resistance in Ukraine (November 1919 – March 1930)]. Vinnytsia: [s.n.]. [In Ukrainian]
- Vidozva Ukrainkoho Hromadianskoho komitetu do ukrainkoho narodu vid 25.07.1933. (n.d.). [Online]. [Proclamation of Ukrainian Civilian Committee to Ukrainian People, July 25, 1933]. Retrieved from <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12285/> [In Ukrainian]
- Vtecha z sovitskoho pekla. (1933, October 2). [Escape from the Soviet Hell]. *Novyi chas*, 218, 7. [In Ukrainian]
- Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archive of Volyn Region]. Fond 1261, opys 6, sprava 4, arkush 3.
- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. [State Archive of Ternopil Region]. Fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 15.
- Ibidem, fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 21. Там само, ф. 231, оп. 1, спр. 2113, арк. 21.
- Ibidem, fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 24.
- Ibidem, fond 231, opys 1, sprava 2113, arkush 9.
- Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archive of Khmelnytskyi Region]. Fond P-364, opys 1, sprava 363, arkushi 6-8.
- Ibidem, fond P-458, opys 1, sprava 324, arkush 8.
- Ibidem, fond P-458, opys 1, sprava 326, arkush 4–8, 18.
- Ibidem, fond P-459, opys 1, sprava 47, arkushi 68-99.
- DOBRIANSKYI, A. (1933, June 18). Shcho den nese: Pid vrazhinniam opovidan odnogo z tykh, shcho vyrvalysia vid bilshovykyv. [What Brings Day: The Impressions of the Stories of Those, Who Escaped Bolsheviks]. *Dilo*, 155, 3. [In Ukrainian]